

DİN VE AHLAK

Yasın CEYLAN*

Doğu Batı Dergisi, Sayı 4, Temmuz-Ağustos-Eylül 1998

Ortaçağ kültürlerinde dünya görüşlerini oluşturan unsurların hemen hepsine din egemendi. Bilim, felsefe, sosyal teoriler dinsel dogmalarla iç içeydi. Felsefenin kendisi birçok doğa bilimlerini kapsadığı gibi, felsefe adı altında fizik ve metafizik önermeler aynı düzeyde tartışılırdı. Modern çağda birçok bilim dalı dinin şemsiyesinden çıktı. Aynı bölünme felsefede de olmuştur. Antikçağ' dan beri birçok disiplin felsefenin ana bölümleri olarak felsefe kitaplarında yer alırken, onyedinci asırdan sonra bu disiplinler ya bağımsız birer doğa bilimi (fizik, biyoloji gibi) veya farklı sosyal bilim (hukuk, sosyoloji gibi) dalları olarak felsefeden koptular.

İnsan davranışlarının iyi veya kötü nitelikleri açısından incelenmesi (ethics) ve bu davranışların belli yasalara bağlanması konusu, tek-tanrılı dinlerin bel kemiğini oluşturur. Ahlakı içermeyen ve ahlaklı davranış ile bir dine aidiyeti birarada değerlendirmeyen bir din hemen hemen yoktur. Ancak modern çağda bilim anlayışının çok radikal bir biçimde değişmesi sonucu bilimlerin ayrışması süreci, ahlak konusunu da etkilemiştir. Ahlaki erdemler, acaba, ilahi bilgiye dayanan kutsal kitapların iddia ettikleri gibi, dinin özel alanına mı giriyordu, yoksa dine başvurmadan sırf insan aklına dayanarak bir ahlak sistemi kurmak mümkün müydü? 18. asır büyük Alman filozofu Immanuel Kant'a (1724-1804) göre, tamamen akla dayanan, dinden bağımsız bir ahlak düzeni kurmak mümkündü. "Salt Aklın Sınırları İçerisinde Kalarak Din" adlı eseriyle böyle bir iddiayı kanıtlamaya çalışmıştır.¹ Ahlak konusu kendi tekelden alınınca dinde geriye ne kalır veya dinin metafizik dogmalarından koparılmış bir ahlak düzeni ayakta kalabilir mi? Bu incelememiz, bu sorulara kısmi cevap bulma teşebbüsüdür.

Tek-tanrılı dinlerin tarihteki seyrine baktığımızda, bu dinlerin, insanın tecrübe ve spekülasyonla çözemediği bazı metafizik sorulara cevap vererek, sadece metafizik sistemler kurmakla yetinmedikleri, insanın hem bireysel hem de toplumsal yaşamına el attıkları, bunun ötesinde, insanın her tür düşünce -ve eylemine egemen olan bir dünya görüşü oluşturduklarını görürüz. Böyle bir dünya görüşü içinde ahlak, çok öncelikli olmakla birlikte sadece bir bölümdür. Buna

* Prof. Dr. Yasın Ceylan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümü.

¹ Kant, Immanuel, Religion within Limits of Reason Alone, New York 1960.

göre din ve ahlak, eşit içerikli kavramlar değildir. O zaman ahlak değişik açılardan incelenebilir: Ahlakın (dini olan) dinin tümü içindeki yeri; akli ahlakın dini ahlakla karşılaştırılması, akli ahlakın dinin tümüne karşı konumu ve bunun değerlendirilmesi.

Akla dayanan ahlakın, dinle böyle farklı açılardan ilişkilendirilmesinin nedeni ahlakın, insanları kendilerine ve diğer insanlara zarar veya fayda verme yönünden ilgilendiren veya iyi-kötü değerlendirmelerine müsait davranışlarını konu edinmesidir. Bu yönüyle ahlak, bir dünya görüşü oluşturamaz. Ancak bir dünya görüşünün önemli bir parçası olabilir. Bu dünya görüşü bir dinin koyduğu bir dünya görüşü olabildiği gibi, dine dayanmayan bir kültürün ortaya çıkardığı bir dünya görüşü de olabilir.

Tanrı inancını içermeyen farklı ahlak anlayışları düşünce tarihi boyunca var olmuşlardır. Farklılıklar "iyi" kavramının nasıl algılandığına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Kimi düşünürler "iyi"yi zevk ve haz olarak tanımlamış, kimisi erdemdir demiş, kimisi de kolektif yarar biçiminde anlamıştır. Tabii "iyi"nin tanımına göre de ahlak düzenleri farklı biçimde gelişmiştir. İyi kavramının bu şekilde kültürden kültüre ve hatta insandan insana değişmesi bazı ahlak teorisyenlerini ahlakın tamamen subjektif bir alan olduğunu ve rasyonel standartlara indirgenemeyeceği iddiasına sürüklemiştir. Bu düşünceye göre her ahlaki eylem kendi içerisinde nötrdür, iyi-kötü gibi nitelikler taşımaz. Bu nitelikleri bu olaylara biz insanlar yakıştırırız. Bertrand Russell (1872-1970) bunlardan biridir.² Bunu yaparken de sadece olayı gözlemlememiz sebebiyle etki altında kalan duygularımızı dile getiririz. Duyguların da mantığı olmadığından ahlak kavramlarını ve kurallarını bir sistem haline getirmek mümkün değildir.

Ahlaksal olgunun objektif olduğunu savunanlar, ahlaksal bir eylemin bizzat kendisinde iyi ve kötü gibi niteliklerin var olduğunu ve bunun bizim nitelik yüklememizden bağımsız olduğunu ifade ederler. Veya pratik aklın, kendisinde mevcut olan bazı kurallara uymak durumunda kalmasını ve bunun tüm insanlarda aynı şekilde ortaya çıkmasını, ahlakın bazı objektif değerlere sahip olduğuna kanıt olarak gösterirler.³

Din dışı ahlak subjektif midir yoksa objektif midir? Ahlaki davranış hangi iyiyi elde etmeye çalışır? Zevki mi, erdemi mi, yoksa toplumsal yararı mı? Bu konularda bir uzlaşma olmamakla beraber, bu tür ahlak anlayışları Tanrı inancına başvurmadan veya bir dinin sağladığı bir dünya görüşünün şemsiyesi altına girmeden bir sistem haline girebilirler ve insana bazı yararlar da sağlayabilirler. Ancak ahlaki yaşam, yalnız başına bir dünya görüşü oluşturamayacağından dini

² Sattris, Stephen, Taking Sides. *C/ashing Views on Controversial Moral Issues*, Guilford 1992, s. 42-47

³ Cengiz, Erdal, *A Realistic Conception of Morality*, basılmamış doktora tezi, ODTÜ 1996, s. 13-23

olsun ladini olsun mevcut bir dünya görüşünün zemini içinde kalmaya mahkumdur. Öyleyse ahlaki yaşam ile dünya görüşü ve bu dünya görüşünün çizdiği "ideal tip" arasında çok canlı bir ilişki, kaçınılmaz bir durumdur. Ahlaksal davranış içindeki insanın amacı bu davranışla hem hedefteki iyiliği yakalamak hem de bu 'ideal tip'e yaklaşmaktır. Bireyi ahlaksal davranışlara sürükleyen en önemli faktörlerden biri de bu "ideal tip" mitidir. Kişi en erdemli davranışlarında bile bir "ideal tip" hedefine ulaşamayacak ve her zaman bir eksikliğin farkına varacaktır. Bu durum, aynı zamanda onu bütünlüğe ve mükemmele doğru bir süreç içerisine sokacaktır. Böyle dinamik bir ahlak anlayışının gerçekleşmesi ve "ideal tip" kavramının oluşması için, belli bir dünya görüşünün, ahlakla ilgili hususlarda, yüksek inanç seviyesinde, bazı emir ve yasaklar içermesi ve "ideal tip" in kutsallık kavramıyla desteklenmesi gerekmektedir. Böyle olunca bireyin devamlı eksik kalan ahlaki durumuyla zihnindeki mükemmel model arasında canlı bir ilişki kurulacak ve bu ilişki hayatı boyunca devam edecektir. Kant'a göre bu mükemmel ve aynı zamanda kutsal olan ideal modele ulaşmak dünya hayatında mümkün olmadığından, beden ölümünden sonra ruhun yaşamaya devam etmesi gerekir, ki bu proje gerçekleşebilsin. Hatta bu projenin garantiye alınması için ve bu uğurda kaybolan mutlulukların temini için hem "salt iyi" nin kaynağı ve hem de hak edilen mutluluğun dayanağı olan bir Tanrı'nın varlığının da postulat olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler.⁴

Ahlaki yaşamın ancak bazı dogmalarla bütünlük kazanabileceğini savunanlar, dinden kopuk tüm ahlak sistemlerinin pragmatik ve insani fayda sınırlarını geçemeyeceğini ileri sürerler. Mesela insanın bazı durumlarda erdemleri korumak uğruna hayatını bile feda etmesi, ancak yerine getirilen görevin bir Tanrı buyruğu olarak algılanmasıyla mümkündür. Transendental bir kaynağa inanmayan bir kimsenin böyle fevkalade davranışlar sergilemesi mümkün değildir.

Ancak dinsel tez bu şekilde güçlü görünmekle birlikte bazı zaafı da barındırmaktadır. Semavi dinlerin hemen hepsinde iyi fiiller ölüm-sonrası hayattaki ödüllerle teşvik edilmekte, kötü fiiller de verilecek cezalarla caydırılmaktadır. Kant'a göre, böyle bir yaklaşım ahlakın değerini alçaltmakta ve ahlaksal davranışı, sonucuna göre değerlendirmek gibi faydacı bir ilkeye dayanmaktadır. Bu da ahlakın temel prensibi olan İlke ahlakına aykırı düşer. "İlke ahlakı" bir ahlaki görevi sırf görev bilinciyle yerine getirmektir. Sonucu ne olur, olumlu mu olumsuz mu, hesaba katmadan o fiili yerine getirmektir.⁵ Gerçi dinsel tezde de buna benzer bir yaklaşım vardır. O da bir eylemi "Tanrı'nın emridir" gerekçesiyle yerine getirmektir. Yani Tanrı emretmişse iyidir, yasaklamışsa kötüdür. Fiillerin kendileri iyi midir, kötü müdür durumuna

⁴ Kant, Immanuel, Critique of Practica/ Reason, 122- 134

⁵ Kant, Immanuel, lectures on Ethics, New York, 1963. s. 85-90

bakılmaksızın. Ancak bu bahsettiğimiz anlayış dinlerde egemen olan yaklaşım değildir, diğer mevcut yaklaşımlardan sadece bir tanesidir ve mezhepler arasında ihtilaf konusudur.

Dinlerdeki 'Tanrı'nın emri' veya 'Allah rızası için yapmak' ilkesi Kant'ın "Ahlaki eylem sırf bir görev olduğu için yapılır, sonuçlarına bakılmaz" ilkesine benzetmekle birlikte, aralarında yine önemli bir fark vardır. O da dinlerde ahlakın temel kurallarının kaynağı Tanrı iken, Kant ahlakında bu kaynak insanın kendisidir.⁶ Başka bir deyişle, insanın pratik aklıdır. Kant dış kaynaklı bir ahlakı kabul etmez. Ne var ki Kant "salt iyi"ye bir kaynak ararken ve ahlaksal bir yaşam sebebiyle mutluluklardan yoksun kalmış erdemli insanlara bir dayanak ararken, Tanrı'nın varlığına inanmanın bir zorunluluk olduğunu ifade eder. Pratik aklın ahlaki işlevi sonucu ortaya çıkan bu sonuç, sadece bir postulat olarak kabul edilebilir. Teorik olarak böyle bir çıkarım zaten zorunlu değildir. Yani teorik aklın tüm spekülatif fonksiyonlarıyla Tanrı'nın varlığı sonucuna varmak mümkün değildir.⁷ Halbuki tek Tanrılı dinler Tanrı'nın varlığını teorik olarak ispatlamanın mümkün olduğunu iddia ederler, yani bunu bilgi seviyesinde elde edebiliriz derler. Şimdi burada dini ahlak ile Kant ahlakı arasında benzer unsurlar görmekteyiz: "Ödev bilinciyle ahlaki eylem" ile "Allah rızası için yapmak" gibi. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu ve benzeri unsurların gerekçeleri farklıdır. Kant sisteminde ahlakın kaynağı insandır. Tanrı'nın varlığına da ancak ahlaktan gidilebilir. Önce Tanrı sonra ahlak değil. Yine Kant'a göre Tanrı'nın varlığı inanç seviyesinden bilgi seviyesine getirilemez.

Dinin görev ahlakına aykırı tutumlarından biri yukarıda bahsedildiği gibi yarar ve zarar kavramlarıyla hareket ederek kişiyi ahlaki eylemlere sevk etmesidir. Buna cennet sevgisi ve cehennem korkusuyla iyi davranışları beğendirme yöntemi de dahildir. Burada saf pratik aklın işlevini duygulara bırakmak suretiyle, kişinin akla uymakla elde edeceği özgürlük, eğilimlere teslim olmak yüzünden kaybedilmiştir.⁸ Ancak Kant'ın gözünden kaçan çok önemli bir nokta var: Ölümünden sonraki hayatın varlığına inanarak dünya yaşamındaki ahlaki eylemlerini düzene sokan kişi yine pragmatist midir? Yani, ölümsüzlüğe ve Tanrı'ya inanarak eylemlerinin sonuçlarını, bu dünya yaşamının sınırları ötesine taşıyan kişi ile bu sınırları aşmayan, yani yalnız dünyadaki getirileriyle hareket eden kişi aynı ahlak anlayışını mı paylaşıyorlar? Aralarında mutlaka bir fark olmalıdır. Çünkü dünya yaşamıyla sınırlı pragmatist, Kant etiğine çok uzak düşerken, dünya ötesi sonuçlara göre davranan kişi Kant'a yaklaşmaktadır. Kant etiğiyle hareket eden kişi ahlaki vecibelerini yerine getirirken, bunun kendine mutluluk

⁶ Kant, Immanuel, Critique of Practical Reason, 132

⁷ a.g.e. s. 134

⁸ Kant, Immanuel, Lectures on Ethics, s. 52-57

getireceği umuduyla yapmaz. Ahlaken mazbut olan bir kimse, bu dünyada hakettiği mutluluğu elde etmeyebilir. Çoğu zamanda etmez. Teselli olarak ruhsal bir tatmini tecrübe eder. Aynı zamanda bir umut olan bu tatmin, ruhun ölümsüzlüğü gerekçesiyle Tanrı tarafından mutluluk olarak kendisine iade edilecektir. Bu durumda etik yaşamından dolayı hakedip bu dünyada elde edemediği mutluluğu herhangi bir şekilde şuurunda umut olarak bulunduran Kantçı bir kimse ile dini inançlardan hareket edip erdemli davranışlarının sonuçlarını öbür dünyaya erteleyen dindar biri birbirlerine yaklaşmaktadırlar.

Fakat Kant'ın asıl vurgulamak istediği şey, insanın kendi doğasındaki potansiyel kuralları işleterek ve kendini icra ederek transendental alana geçmesidir. Yani insanın kendisinden başlayıp Tanrı 'ya doğru yol almasıdır. Tanrı'nın emirleri diye bir mevcut plandan hareket ederse, o zaman kendi yetilerini geliştirmesine bir gerekçe kalmaz ve "ilahi düzen" diye kendisine sunulan bilgi ve emirleri hakkıyla değerlendiremez. O zaman hangi kültürde ve hangi dünya görüşünde olursa olsun her insan ahlaklı davranmak için, akıl sahibi bir varlık olarak, kendi özünde bazı kurallara sahiptir. Tıpkı doğayı anlaması için epistemik kurallara, güzeli ve çirkini ayırt edebilmesi için estetik ölçütlere sahip olduğu gibi. Epistemik ve estetik kurallar alanında hatalar yapılırsa sonuçları etik alandaki hatalar kadar ciddi olmayacağından, bu alanlardaki ölçütlere dinler pek karışmazlar. Yani bir bakıma bu alandaki kural koyma hakkını akla tanırırlar. Ama etik davranışların ölçütlerine gelince, sanki akıl, bu alandaki kuralları koymaya yetkin değilmiş gibi, bir dış kaynaktan destek alma gereği ortaya çıkmıştır. Halbuki epistemik ve estetik kriterlerin koyucusu olan akıl, pratik işleviyle etiğin de kriterlerini koymaya yetkindir. Ne var ki etik davranış ve bundan önce gelen karar safhası, doğası icabı çok karmaşıktır. Etik bir davranışın gerisinde saf pratik aklın yerine duygular, eğilimler, ihtiraslar işlev görebilirler. Bu unsurları etik eylemin içinde görmek ve onları temizlemek çok zordur. Hem her insan bir eyleme karar verirken bunların etkisinden kolay kolay kurtulamaz. Bu sebeple insanın doğasında etik eylemi engelleyen çok etkin güçler vardır. Ve bunlar saf pratik aklın hükümlerini ya engellerler ya da onlara gölge düşürürler. Halbuki mesela epistemik süreçte, doğru bilgiye ulaşmada bunu engelleyen psikolojik ve kültürel (önyargılar gibi) birçok olumsuz faktör olmasına rağmen bunları tasfiye etmek daha kolaydır. Bu alandaki yanlışlara katlanmak pratik akıl alanındaki yanlışlara oranla daha az hasarlıdır.

Dinsel ahlak ile akli ahlak arasındaki bir fark da dinsel yaşamın gereği dindar kişinin icra ettiği ritüeller ve ayinlerin ahlaksal davranışla karıştırılmasıdır. Mesela bir Müslümana göre ibadet etmek ile bir fakire sadaka vermek "salih amel"e girer. İkisi de gereklidir, hatta ibadet etmek (mesela namaz kılmak) daha önemlidir. Akil ahlakta, mesela Kant'a göre, ibadet sadece ahlaki

davranıştan ibarettir. Ahlaki davranış dışında Tanrı 'yı hoşnut kılmak için yapılan fiiller ahlaki bir değer taşımazlar.⁹ Belki ahlaki davranışların önemini vurgulamak için Tanrı huzurunda erilen bir taahhüttür, ancak bu taahhüdün asıl icrası ahlaki eylemin kendisidir ve ibadetten daha üstündür; çünkü amacın kendisidir. Aslında Kant'ı haklı gösterecek bazı durumlar vardır. Mesela İslam'da gerek yıl ve gerekse günlük zaman birimleri içerisinde müminin ibadet görevi o kadar yoğundur ki, dindar kişi beş vakit namaz gibi bir vecibeyi yerine getirirken, dine ve Tanrı'ya karşı temel görevini yerine getirdiğini sanar. İbadet dışındaki eylemlerini hafife alır, çünkü asıl şartı yerine getirmiştir ve Tanrı affedicidir. Bu yüzden Müslüman toplumun her seviyesinde ibadetleri yerine getirip ahlaki sorumluluktan ve incelikten uzak davranışlar sergileyen birçok dindar görmek mümkündür. Kendilerine fayda sağlayacaksa doğruya sahip çıkan, bu fayda ortada görünmüyorsa doğruyu savsaklamanın, mümine verilen meşru bir hak olduğuna zımnen inanan Müslümanlar vardır. Bundan başka insanları "bizden olanlar" ve bizden olmayanlar" diye ikiye ayırıp "bizden olmayanlar"a kendileri için uygun görmedikleri davranışları reva gördükleri ve bunu bir marifet sandıkları da vakidir. Ancak bu suçu işlemeyen ince Müslümanları tenzih ederim. Halbuki akıl ahlakta, ahlaki davranış her şeyden önce gelir ve ibadet, amaç olan ahlaka götürmüyorsa hiçbir değer kazanmaz. Ahlaki davranış ve sorumluluk ise, dini ve mezhebi ne olursa olsun her insana karşı icra edilmesi gereken bir temel görevdir.

Bundan da anlaşılıyor ki, ahlaksal eylem ve bu eylem için gerekli inanca dayalı ilkeler, din şemsiyesi içerisinde dinin diğer alanlarındaki metafizik inançlar ve pratiklerle bazen daha da güçlenmekte bazen de bir karışıklığa sebep olduğu için bundan zarar görmektedir.

Durum böyleyken ahlaksal eylemin hangi ilkelere dayandığı ve bu ilkelerin bağımsız olup olmadığı ve bir dine inanmanın ahlaksal eyleme zarar vermemesi için ne yapmak gerektiği üzerinde durmak lazımdır.

İnsanın ahlaki ilgilendiren eylemlerini iyi ve kötü diye ayıran ve erdemli insanlar yetiştirmek için kural koyan her sistemin, zorunlu olarak insanın en azından ahlaki eylemlerinde özgür olduğunu kabul etmesi gereklidir. Gerçi bu özgürlük, varoluşçu filozofların iddia ettikleri gibi "kendi kişiliğini tüm yönleriyle yaratacak" kadar kapsamı geniş bir özgürlük olmayabilir. Ama Hıristiyanlık ve İslam'da olduğu gibi bir taraftan insanın fiillerinde özgür olduğunu ifade eden hükümler, diğer taraftan insanın hiçbir güce sahip olmadığı, her şeyin Tanrı' dan geldiğini belirten açıklamalar bu dinlerin bu sorunla ilgili kesin tavırlarının ne olduğu konusunda kuşku

⁹ a.g.e. s. 134

uyandırmaktadır. Bu konuda teolojik mezheplerin birbirine tamamen zıt tezler geliştirmeleri, bu kapalılığın bir kanıtıdır.

Ancak hem Hıristiyanlık hem de İslamiyet, insanların amellerinden dolayı hesaba çekileceklerini güçlü bir şekilde savunduklarından ve iyi fiillerin ödüllendirileceğini ve kötülerin de cezalandırılacağını bir inanç ilkesi olarak ortaya koyduklarından, doğal olarak insan özgürlüğüne inanmış olmaları gerekir. Yoksa hem insanın sorumlu olduğunu iddia edip hem de "acaba özgür mü?" demek bir çelişkidir.

Diğer taraftan bu dinlerde mevcut olup, akla dayanan ahlak sistemlerinde olmayan önemli bir konu vardır. O da tövbe kavramıdır. İnsanların ahlaka uymayan hareketlerinden dolayı pişman olup, bundan böyle daha dürüst davranacaklarına azmetmeleri; onlara, ahlaki davranışlarında, mükemmel doğru bir dinamizm ve ümit kazandırır. Çünkü mükemmel davranmak zaten mümkün olmadığından ve her seferinde bir öncekinden daha üstün bir eylemde bulunmak olası olduğundan, kişinin eksiklerini görüp Tanrı'dan af dilemesi ve yeni bir başlangıç yapması bireyin ahlaksal yolculuğunda pek anlamlı bir durumdur.

Din ahlak ilişkisi konusunda belirtmek istediğimiz son bir husus da şudur: Ahlaksal eylemi etkileyen farklı kültürler ahlakın dış kaynaklarındandır. Bu kaynak toplumdaki topluma, kültürden kültüre değişir. Ancak insanın doğasına dayanan ahlak, iç kaynaklıdır. Bu kaynak kültür ve ırk farkına bakılmaksızın, akıl sahibi olmaları sebebiyle tüm insanlarda aynıdır. İç kaynağın ilkeleri hiçbir kültürün veya dinin tekelinde değildir. Bu yüzden ki her toplumda erdemli davranış ve erdemli insan görmek mümkündür. Buna "doğal ahlak" diyebiliriz. Doğal ahlakı geliştirmek için bir dine girmek veya metafizik bir inanç sistemine bağlanmak ve hatta Tanrı'nın varlığına inanmak gerekmez. Çünkü "her zaman doğruyu söyle," "iyilik yap, kötülük yapma," "insanları araç olarak kullanma" gibi ahlaksal ilkeler herhangi bir kültür veya dünya görüşünün özel olarak keşfettikleri kurallar değildir. Bunları bilmek için insan olmak yeter. Bunlar bağımsızdır. Karmaşık metafizik sistemlerin bünyesinde ortaya çıkmaz. Ancak bu sistemler içerisinde bir yere konur. Spekülatif akıl ile bir kuram olmaya aday olmayacak kadar sadedir ve insan olan herkesin ortak malıdır. Doğal ahlakın ilkelerine sahip olma ve erdemlerine ulaşma imkânı, dindar-dinsiz, teist-ateist herkes için aynı seviyededir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu doğal ahlak ilkeleri, bir dindeki metafizik inanç sistemiyle veya dinden bağımsız bir metafizik plan ile desteklenirse ahlaksal eylemin hedefleri ve bunu icra eden insanın erdemi sonsuza kadar uzanan ve "mutlak"ta son bulan bir karakter kazanır. Ne var ki, doğal ahlakı geliştirip kemale erdirmeden dinsel veya metafizik inançların bir faydası olmaz.

St. Thomas Aquinas'ın (1225-74) "ilahi ışık" ve "teolojik aydınlanma" dediği, ahlakın ikinci safhasıdır ve etkin olabilmesi doğal ahlakın icrası şartına bağlıdır.¹⁰

Acaba bu yazdıklarımız, erdemleri yakalayamamış bir dindarın durumu ile erdemli olup ilahi ışıktan yoksun kalmış dinsizlerin durumuna bir açıklama getiriyor mu?

¹⁰ Copleston, Frederick S. J., A History of Philosophy, New York, 1985, C. il, s. 398- 411